O‘RTA ASR YEVROPASIDA SHAHARLAR VA SIYOSIY O‘ZGARISHLAR

Dilnora Raximova

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XI–XIII asrlarda Yevropa shaharlarining iqtisodiy yuksalishi va ularning feodal senyorlardan siyosiy mustaqillikka intilishi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, urban iqtisodiyotning rivojlanishi — savdo kengayishi, hunarmandchilik ishlab chiqarishining o‘sishi, pul muomalasining barqarorlashuvi va kapital to‘planishi — shahar jamoasining siyosiy ongini shakllantirgan hamda huquqiy va ma’muriy avtonomiya talabini kuchaytirgan. Maqolada iqtisodiy kuchning siyosiy transformatsiyaga aylanish mexanizmlari strukturaviy yondashuv asosida ochib beriladi. Shuningdek, urban harakatning feodal tizimga ta’siri va uning Yevropa siyosiy modernizatsiyasidagi o‘rni ilmiy asosda baholanadi.*

Kalit so‘zlar.*O‘rta asrlar, Yevropa shaharlari, feodalizm, komuna, urban iqtisodiyot, siyosiy avtonomiya, savdo, kapital, senyor hokimiyati, transformatsiya.*

Introduction (Kirish). O‘rta asr Yevropasida XI-XIII asrlar urban jonlanish davri sifatida tarixga kirgan. Bu davrda shaharlar iqtisodiy markaz sifatida tiklandi va feodal tuzumning ichki strukturasi bilan murakkab munosabatga kirishdi. Shaharlarning senyorlarga qarshi kurashi ko‘pincha siyosiy jarayon sifatida talqin qilinadi, biroq mazkur jarayonning ildizi iqtisodiy o‘zgarishlarga borib taqaladi. Iqtisodiy yuksalish siyosiy talabni yuzaga keltirgan va urban jamoani feodal nazoratni cheklashga undagan.

Mazkur maqolaning maqsadi – XI-XIII asrlarda Yevropa shaharlarining iqtisodiy kuchayishi qanday qilib siyosiy mustaqillik talabiga aylanganini tahlil qilishdir. Tadqiqot iqtisodiy omillar va siyosiy transformatsiya o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqligini ochib berishga qaratilgan.

Methods (Metodlar/Materiallar): Ilk o‘rta asrlarda Rim imperiyasi parchalanishi natijasida Yevropada urban hayot keskin inqirozga yuz tutdi. Antik davr shaharlari ma’muriy, savdo va hunarmandchilik markazi sifatida faoliyat yuritgan bo‘lsa, V–IX asrlarda ularning iqtisodiy va demografik ahamiyati sezilarli darajada kamaydi. Savdo yo‘llari zaiflashdi, pul muomalasi qisqardi va natural xo‘jalik ustun mavqega ega bo‘ldi. Biroq XI asrga kelib Yevropa jamiyatida yuz bergan agrar va demografik o‘zgarishlar urban iqtisodiyotning qayta tiklanishiga zamin yaratdi. Mazkur jarayon Yevropa tarixida iqtisodiy va siyosiy transformatsiyaning boshlanish bosqichi sifatida baholanadi.

Urban iqtisodiyotning tiklanishiga ta’sir ko‘rsatgan asosiy omillardan biri agrar inqilob bo‘ldi. Qishloq xo‘jaligida og‘ir plug, ot qo‘shish tizimi va uch dalali almashlab ekish usulining joriy etilishi hosildorlikni oshirdi[2]. Natijada ortiqcha mahsulot paydo bo‘ldi. Bu ortiqcha mahsulot natural xo‘jalik doirasidan tashqariga chiqib, bozor almashinuviga yo‘naltirildi. Shaharlar esa aynan shu ortiqcha mahsulotning savdo markaziga aylandi. Agrar ortiqcha mahsulot urban rivojlanishning iqtisodiy asosini tashkil etdi.

Results (Natijalar): XI-XII asrlarda Yevropa bo‘ylab savdo yo‘llari qayta tiklana boshladi. O‘rta yer dengizi hududida dengiz savdosi jonlandi, shimoliy hududlarda esa quruqlik va dengiz savdo yo‘llari rivojlandi. Savdo aloqalarining kengayishi bozor almashinuvini tezlashtirdi. Yarmarkalar va

haftalik bozorlar muntazam tus oldi. Bu jarayon urban iqtisodiyotning institutsional asoslarini mustahkamladi[3].

Savdo kengayishi bilan birga hunarmandchilik ishlab chiqarishi ham rivojlandi. Ilk o‘rta asrlarda hunarmandchilik asosan qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, XI–XIII asrlarda shahar hunarmandchiligi mustaqil iqtisodiy sohaga aylandi. Ustaxonalar ko‘paydi, kasblar ixtisoslashdi, mahsulot sifati oshdi. Sex (gildiya) tizimi shakllanib, ishlab chiqarish jarayonini tartibga soldi. Sexlar narxni, ishlab chiqarish hajmini va mahsulot sifatini nazorat qilgan. Bu tizim urban iqtisodiyotni barqarorlashtirdi va hunarmandlarning manfaatini himoya qildi[4].

Pul muomalasining kengayishi urban iqtisodiyotning rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Natural almashinuv o‘rnini pul asosidagi savdo egalladi. Tangalar zarb qilinishi kengaydi, kredit va qarz tizimi paydo bo‘ldi. Savdogarlar uzoq masofali savdoda moliyaviy instrumentlardan foydalana boshladi. Bu jarayon kapital to‘planishini tezlashtirdi. Pul munosabatlari rivojlanishi feodal natural xo‘jalikdan farqli iqtisodiy modelni shakllantirdi.

Urban iqtisodiyotning rivojlanishi ijtimoiy tuzilmani ham o‘zgartirdi. Savdogarlar va hunarmandlar mustaqil iqtisodiy qatlam sifatida shakllandi. Bu qatlam keyinchalik burjua sifatida tarixiy maydonga chiqdi. Iqtisodiy muvaffaqiyat siyosiy ta’sirga aylana boshladi. Shahar iqtisodiyoti nafaqat boylik yaratish manbai, balki siyosiy transformatsiyaning drayveri ham bo‘ldi.

Shahar infratuzilmasining rivojlanishi urban iqtisodiy o‘sish bilan uzviy bog‘liq edi. Devorlar, ko‘priklar, omborxonalar va bozor maydonlari qurildi. Savdo xavfsizligini ta’minlash uchun ma’muriy boshqaruv tizimi takomillashtirildi. Shahar kengashlari moliyaviy va iqtisodiy masalalarni

nazorat qila boshladi. Bu jarayon iqtisodiy o‘zini o‘zi boshqarish elementlarini yuzaga keltirdi.

Urban iqtisodiyotning tiklanishi regional jihatdan bir xil kechmadi. Janubiy Yevropada dengiz savdosi ustun bo‘lgan bo‘lsa, shimoliy hududlarda savdo ittifoqlari shakllandi. Ba’zi shaharlarda bank tizimi rivojlandi, boshqalarida esa hunarmandchilik ustunlik qildi. Biroq umumiy tendensiya bir xil edi — shahar iqtisodiyoti feodal natural xo‘jalikdan ajralib, bozor iqtisodiyoti tomon harakat qildi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, urban iqtisodiyotning rivojlanishi feodal tizimni darhol yo‘q qilmagan. Aksincha, dastlab u feodal tizim bilan yonma-yon mavjud bo‘ldi. Biroq vaqt o‘tishi bilan bozor almashinuviga asoslangan iqtisodiy model ustunlikka erisha boshladi. Natural renta asta-sekin pul rentasiga aylana boshladi[7]. Bu esa feodal iqtisodiy tuzilmaning ichki o‘zgarishiga sabab bo‘ldi.

Urban iqtisodiyotning tiklanishi va rivojlanishi Yevropa tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Savdo, kapital va pul muomalasining kengayishi keyinchalik kapitalistik munosabatlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Shahar iqtisodiyoti feodal jamiyat doirasida paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, uning rivoji feodal tizimning ichki asoslariga zid edi. Natijada iqtisodiy transformatsiya siyosiy transformatsiyani yuzaga keltirdi.

XI–XIII asrlarda Yevropada urban iqtisodiyotning tiklanishi agrar inqilob, savdo yo‘llarining jonlanishi va pul muomalasining kengayishi bilan bog‘liq murakkab jarayon edi. Bu jarayon shaharlarning iqtisodiy mustahkamlanishiga, ijtimoiy tuzilmaning o‘zgarishiga va feodal tizim bilan ziddiyatning kuchayishiga olib keldi. Urban iqtisodiyot Yevropa siyosiy va ijtimoiy modernizatsiyasining muhim omiliga aylandi.

Discussion (Muhokama): Shaharlar iqtisodiy jihatdan mustahkamlangani sari ularning siyosiy talablari kuchaydi. Savdogar va hunarmandlar senyor nazorati ostidagi bojxona, soliq va sud tizimidan norozi bo‘la boshladi. Feodal hokimiyat iqtisodiy rivojlanishni cheklovchi omil sifatida qabul qilindi.

Moliyaviy mustaqillik talabi siyosiy avtonomiya talabiga aylandi. Shahar jamoasi soliq miqdorini o‘zi belgilash, sud tizimini mustaqil yuritish va ma’muriy boshqaruvni nazorat qilishni istadi. Bu jarayon komuna shakllanishiga olib keldi. Komuna — bu qasamyod asosida birlashgan urban jamoa bo‘lib, o‘z manfaatini kollektiv ravishda himoya qilgan.

Iqtisodiy kuch siyosiy legitimlikni shakllantirdi. Boy savdogarlar va patritsiylar shahar boshqaruviga ta’sir ko‘rsata boshladi. Shunday qilib, kapital siyosiy resursga aylandi.

XI–XIII asrlarda Yevropa jamiyati chuqur ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiya jarayonini boshdan kechirdi. Bu davrda shaharlarning iqtisodiy tiklanishi va savdo munosabatlarining kengayishi feodal tizimning asosiy tamoyillari bilan ziddiyatga kirishdi. Mazkur ziddiyat shunchaki mahalliy nizolar yoki soliq masalalari bilan cheklanmagan, balki ikki xil iqtisodiy model o‘rtasidagi strukturaviy qarama-qarshilik sifatida namoyon bo‘lgan. Bir tomonda yer egaligiga, natural xo‘jalikka va shaxsiy sodiqlikka asoslangan feodal tuzum mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomonda bozor almashinuviga, pul muomalasiga va kapital aylanishiga tayangan urban iqtisodiyot shakllanib borayotgan edi.

Feodal tizimning iqtisodiy asosini manor xo‘jaligi tashkil etgan. Manor – bu senyor yer egaligiga asoslangan yopiq iqtisodiy birlik bo‘lib, unda ishlab chiqarish asosan natural xarakterga ega edi. Dehqonlar yerga biriktirilgan

bo‘lib, hosilning ma’lum qismini natural renta sifatida topshirgan, shuningdek, bepul mehnat majburiyatini bajargan. Pul munosabatlari bu tizimda ikkilamchi o‘rin tutgan. Feodal iqtisodiy modelning asosiy maqsadi ichki ehtiyojni qondirish bo‘lib, keng ko‘lamli bozor almashinuvi ustuvor vazifa emas edi.

XI asrdan boshlab Yevropada agrar ishlab chiqarish hajmining oshishi, yangi qishloq xo‘jalik texnologiyalarining joriy etilishi (og‘ir plug, uch dalali tizim) ortiqcha mahsulot paydo bo‘lishiga olib keldi. Ortiqcha mahsulot savdo almashinuvini kuchaytirdi va bozorlar rivojlanishiga turtki berdi. Shaharlar esa aynan shu ortiqcha mahsulot almashinuvi markaziga aylandi. Hunarmandchilik ishlab chiqarishining kengayishi va savdo yo‘llarining tiklanishi urban iqtisodiyotni mustahkamladi.

Bu jarayonda pul muomalasi kengayib, iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllari paydo bo‘ldi. Savdo operatsiyalari kredit va qarz tizimini rivojlantirdi. Kapital to‘planishi jarayoni tezlashdi[3]. Endilikda boylik yer egaligidan emas, balki savdo va moliyaviy operatsiyalar orqali shakllana boshladi. Bu esa feodal aristokratiya iqtisodiy ustunligining nisbiy zaiflashuviga olib keldi.

Urban iqtisodiyotning asosiy xususiyati uning ochiqligi va dinamikligida edi. Shahar iqtisodiyoti uzoq masofali savdo tarmoqlariga bog‘liq bo‘lib, narx, talab va taklif omillariga moslashuvchan edi. Feodal tizim esa konservativ va lokal xarakterga ega bo‘lgan. Natural renta va yerga asoslangan iqtisodiy model tezkor bozor o‘zgarishlariga moslasha olmas edi. Natijada iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvi yuzaga keldi.

Shahar aholisi, ayniqsa savdogarlar va hunarmandlar uchun feodal bojxona to‘lovlari, tranzit yig‘imlari va ortiqcha soliqlar jiddiy to‘siq bo‘ldi. Savdo yo‘llaridagi feodal nazorat iqtisodiy erkinlikni cheklardi. Senyorlar

bozor ustidan yurisdiksiyaga ega bo‘lib, jarimalar va bojlar orqali daromad olgan[4]. Bu esa savdogar manfaatiga zid edi. Savdo samaradorligi uchun xavfsizlik, aniq huquqiy qoidalar va moliyaviy barqarorlik zarur bo‘lgan.

Feodal tizim va urban iqtisodiyot o‘rtasidagi yana bir ziddiyat sud hokimiyati masalasida namoyon bo‘ldi. Savdo nizolari tez va adolatli hal etilishini talab qilgan. Feodal sud esa ko‘pincha senyor manfaatini himoya qilgan. Shahar jamoasi mustaqil sud tizimini talab qildi. Bu talab iqtisodiy zaruratdan kelib chiqqan edi. Savdo kapitali xavfsiz huquqiy muhitni talab qildi[5].

Iqtisodiy ziddiyat moliyaviy suverenitet masalasiga ham taalluqli edi. Shaharlar o‘z byudjetini mustaqil boshqarishni istadi. Soliqni o‘zi belgilash va daromadni ichki infratuzilmaga yo‘naltirish urban iqtisodiy rivoj uchun zarur edi. Senyor uchun esa shahar daromad manbai bo‘lib qolgan. Agar shahar mustaqillikka erishsa, feodal daromad sezilarli kamaygan bo‘lardi. Bu esa qarshilikni kuchaytirdi.

Mazkur jarayonni strukturaviy ziddiyat sifatida baholash mumkin. Bir tomonda ishlab chiqarish vositalariga egalik qiluvchi feodal aristokratiya mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomonda savdo kapitaliga tayangan burjua qatlam shakllandi. Bu qatlam iqtisodiy jihatdan mustahkamlanib, siyosiy vakillik talab qila boshladi[6]. Feodal tizimning ierarxik tuzilmasi esa bunday talabni tan olmadi.

XII–XIII asrlarda ko‘plab shaharlarda komuna harakati shakllandi. Komuna — bu qasamyod asosida birlashgan urban jamoa bo‘lib, o‘z iqtisodiy manfaatini siyosiy avtonomiya orqali himoya qilgan[7]. Xartiyalar orqali shaharlar sud, soliq va boshqaruv erkinligini qo‘lga kiritdi. Ayrim hollarda bu

jarayon tinch muzokara orqali amalga oshdi, boshqa hollarda esa qurolli to‘qnashuvlar yuz berdi.

Iqtisodiy manfaat va feodal tizim o‘rtasidagi ziddiyat uzoq muddatli tarixiy natijaga olib keldi. Feodal iqtisodiy model asta-sekin pul rentasiga o‘ta boshladi. Natural renta pul to‘lovlari bilan almashtirildi. Bu jarayon feodal tizimning o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Shahar iqtisodiyoti esa kengayib, keyingi asrlarda kapitalistik munosabatlar shakllanishiga zamin yaratdi.

Xulosa qilib ayatganda XI–XIII asrlarda Yevropa shaharlarining iqtisodiy yuksalishi feodal tizimning ichki asoslariga zarba berdi. Ziddiyatning mohiyati shundaki, iqtisodiy rivoj siyosiy va huquqiy o‘zgarishlarni talab qildi. Savdo va kapital erkin harakatlanishi uchun feodal nazoratni cheklash zarur edi. Natijada iqtisodiy manfaat siyosiy transformatsiyaga aylangan tarixiy jarayon yuz berdi. Mazkur tahlil shuni ko‘rsatadiki, shahar-senyor ziddiyati tasodifiy hodisa emas, balki iqtisodiy tizimlarning tarixiy evolyutsiyasi natijasidir. Urban iqtisodiyot feodal model bilan bir makonda uzoq muddat mavjud bo‘la olmadi. Ziddiyat muqarrar ravishda siyosiy kurashga olib keldi va Yevropa tarixida yangi davrning boshlanishiga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Le Goff J. *Medieval Civilization*. Oxford, 1988.
2. Anderson P. *Passages from Antiquity to Feudalism*. London, 1974.
3. Wickham C. *Sleepwalking into a New World*. Princeton, 2015.
4. Tilly C. *Coercion, Capital and European States*. Oxford, 1990.
5. O‘rta asrlar tarixi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: «MASHHUR PRESS», 2016. – 360 b.
6. Лозинский С.Г. История папства. М., 1986.
7. Braudel F. *Civilization and Capitalism*. New York, 1981.

8. Anderson P. *Passages from Antiquity to Feudalism*. London, 1974.

9. Hilton R. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London, 1976.